

Адам МІХНІК

ЗУСТРІЧІ З ГЕДРОЙЦЕМ

Свій перший текст про «Культуру» Гедройца я написав 1978 року. Це був вступ до першої

вітчизняної антології текстів з паризької «Культури», яка вийшла друком у підпільному видавництві NOWa (Niezależna Oficyna Wydawnicza – Незалежний видавничий заклад). Останній текст написав я року 2000. після смерті Редактора.

Ось мої роздуми тридцятитрирічної давнини:

«Культура» виходить у світ уже тридцять два роки. Цей часопис заслуговує на окрему монографію: він уже має власну історію та власну легенду. Він супроводжує польську інтелігенцію в її долі й неволі разом із книжками зі знайомою обкладинкою. Значущість цього часопису й видавництва – переслідуваних митницею й Службою безпеки – можна виміряти кількістю книжок і авторів, що присутні в інтелектуальному житті Польщі завдяки редакції в передмісті Парижа, що складається з кількох осіб. Цей список довгий. Помітні в ньому прізвища й твори Гомбровича, Мілоша, Колаковського, Гостовця, Герлінга-Грудзінського, Вінценза, Чапського, Єленського, Гіршовичової, Вежинського, Беньковського, Гласка¹³. Завдяки «Культурі» ми маємо незцензу-

---

¹³ · Вітольд Гомбрович (1904–1969) – польський письменник, після 1939 р. жив на еміграції, друкувався у паризькій «Культурі» С. Гедройца, автор, між іншим, *Ferydurke*, *Transatlantyk*, *Dziennik*.

· Чеслав Мілош (1911–2004) – польський поет, прозаїк, від 1951 р. жив на еміграції, у 1980 р. одержав Нобелівську премію, співробітник паризької «Культури».

· Лешек Колаковський (нар. 1927 р.) – польський філософ. З 1970-х рр. до 1990 рр. в еміграції, викладав у Оксфорді, автор багатьох публікацій у періодичній літературі.

· Сжи Стемповський (публікувався під псевдонімом Гостовець) (1894–1969) – польський есеїст, літературний критик, великий прихильник польсько-українського зближення, один із основних співробітників «Культури».

ровані щоденники Вігоса¹⁴, твори Ставара¹⁵, документи й спогади, вміщені в «Історичних зошитах». Додаймо до цього довгий список перекладів: Кестлера й Орвела, Арона й Камю, Сімони Вайль і Джиласа, «Доктора Живаго» Бориса Пастернака.

«Культура» – першою! – почала друкувати твори російських дисидентів, серед них Солженіцина, Сахарова, Амальріка й Синявського. На її шпальтах завжди можна було знайти широку документацію становища в Литві, Україні та Білорусі. Порозуміння з цими народами було частиною лінії часопису, який першим проголосив, що поляки повинні відмовитися від своїх претензій на Вільнюс і Львів.

Це була реалістична політика. Не в тому розумінні, щоб капітулювати перед поневоленням, що стало реальним фактом, а в тому сенсі, щоб у реаліях нової дійсності помічати зерна майбутніх незалежницьких і демократичних прагнень. Саме тому «Культура» виступала проти тривання «держави у вигнанні». Від самого початку вона сформулювала принцип зв'язку з батьківщиною, тобто з тими групами, що тут, на берегах Вісли, прагнули розширити обсяг демократичних свобод. Водночас на шпальтах часопису наголошувалося, що «Польща не закінчується берегами Вісли», що еміграція є сталим елементом польського суспільства.

· Густав Герлінг-Грудзіньський (1919–2000) – визначний польський письменник ХХ ст. У 1940–1942 рр. був в'язнем радянського концтабору. Співзасновник і співробітник «Культури» та С. Гедройця, з перервами від 1947 р. до 1996 р.

· Станіслав Вішнєц (1888–1971) – польський есеїст, літературний критик, з 1939 р. на еміграції, публікувався у паризькій «Культурі», автор праці «На високій половині», присвяченій Гуцульщині.

· Консгантин Сленський (1922–1987) – польський есеїст, літературний критик, перекладач, співробітник «Культури» та престижного французького видання «Preuves».

· Марія Гіршовича – польський соціолог, професор Варшавського Університету, після антисемітської кампанії 1968 р. у Польщі звільнена з Університету, емігрувала, публікувалася в «Культурі».

· Казимір Вжигельський (1894–1969) – польський поет, з 1939 р. на еміграції, публікувався у паризькій «Культурі».

· Марек Гласко (1934–1969) – польський письменник, у 1958 р. залишив Польщу, його книжки в цей час видавав Літературний Інститут С. Гедройця.

¹⁴ Вінценти Вігос (1874–1945) – польський політик, державник, міністр і прем'єр-міністр уряду у міжвоєнній Польщі, у 1930 р. в'язень фортеці Брест (Bzresc) – Берези Каргузької, між 1933 р. і 1939 р. на еміграції.

¹⁵ Анджей Ставар (1900–1961) – польський літературний критик, перекладач, марксист, помер у Мезон-Ляфіт, друкувався в «Культурі».

В еміграційних колах «Культуру» звинувачували в криптокомунізмі, а в польській пресі – в агентурних зв'язках із спецслужбами США, ФРН тощо. Коли 1968 року¹⁶ часопис засудив антисемітську кампанію, його звинуватили в сїонізмі.

Скажімо коротко: саме завдяки паризькій «Культурі» польська інтелігенція зберегла тяглість політичної думки, нонконформістську модель національної культури, «гамбурзький рахунок» позицій і цінностей.

Це не є увінчання лаврами – «Культура» часто викликає замішання та незгоду. Чимало вміщених у ній думок і поглядів хибують на слабке знання чи нерозуміння реалій життя в сучасній Польщі. Проте слід усвідомити, порівнюючи досягнення сучасної еміграції з «Великою» еміграцією ХІХ ст.¹⁷, що вона мала своїх «пророків», однак не мала своєї «Культури». Автор цих рядків спостерігав, наскільки скромно, навіть аскетично, живуть ці гадані «агенти всіх розвідок», як жертвовно, часто самотньо працюють, щоб продовжувалася їхня справа.

Лінію «Культури» презентували власною публіцистикою Юліуш Мерошевський¹⁸ (до смерті в 1976 р.) і Густав Герлінг-Грудзінський. А визначав цю лінію завжди редактор часопису – Єжи Гедройц. Найближчими співробітниками редактора протягом усього часу існування часопису були Зофія і Зигмунт Герц¹⁹.

Ця підбірка не тільки пропонує вітчизняному читачеві надзвичайно цікаві тексти. Вона водночас є виявом вдячності польської демократичної опозиції тим людям, без чийх зусиль польське інтелектуальне життя було б набагато злиденніше.

---

¹⁶ 1968: так звані березневі події, започатковані у березні 1968 р. заборонаю комуністичним урядом вистави «Дзядів» А. Міцкевича у Варшавському Народному театрі (Teatr Narodowy), заборона викликала акцію протесту студентів Варшавського університету, справа закінчилась арештом частини її лідерів. Назва події охоплює також масштабні звільнення осіб єврейського походження з роботи та їхнім примусовим виселенням із Польщі.

¹⁷ Велика еміграція ХІХ ст. відбулася після так званого Листопадового Повстання 1830–1831 рр. на польських землях проти володарювання царської Росії.

¹⁸ Юліуш Мерошевський (1906–1976) – польський журналіст і політичний письменник, провідний політичний публіцист «Культури», один із найближчих співробітників С. Гедройця, творець концепції УЛБ (Україна, Литва, Білорусь).

¹⁹ Зофія і Зигмунт Герц; Зофія (1911–2004) – найближча співробітниця «Культури»; Зигмунт (1908–1979) – близький співробітник С. Гедройця.

Ми називали його Князем

Він помер уві сні. Добре, що смерть редактора паризької «Культури», мабуть, найвидатнішого редактора в історії європейської культури, життя якого було зовсім не легким, була легкою.

Цей зятятий литвин був, можливо, найкращим поляком ХХ сторіччя. Він був нашим польським Олександром Герценом²⁰ доби комуністичної диктатури. «Культура» була «Колоколом» – «дзвоном», що будив поляків від апатії, звільняв від страху, посилав з еміграції слово правди й волі.

Упродовж тривалого часу ніхто не вірив, що візія Гедройца – вільна Польща, яка укладатиме угоди з вільною Україною, Литвою, Білоруссю і демократичною Росією – є реальною. Я також не надто в це вірив. Тому хочу повторити слова, сказані нещодавно в присутності Єжи Гедройца Броніславом Геремком²¹: «Легше вшанувати орденом, ніж визнанням правоти. Єжи Гедройц мав рацію». Велич його полягала в мужності, силі уяви, послідовності й незалежності. Він умів бути проти: проти власних урядів і чужих держав, проти авторитетів і догматів, проти Церкви і терору громадської думки. Він спромігся бути «розумним у пристрасті», що наче й притаманне полякам, однак зустрічається дуже зрідка й у непересічних людей.

Мені важко охопити словами все те, чим завдячує вільна Польща Єжи Гедройцу. Щоразу нові номери часопису, що дозволяли вдихнути свіже повітря серед задухи диктатури. Щоразу нові книжки бібліотеки «Культури», що формували ментальність і моральність кількох поколінь бунтівників.

З томів листування Гедройца складається надзвичайний образ. Він був «рідкісним птахом» – вільним від націоналізму патріотом, який на дух не зносив фраз про Батьківщину. Європейцем, котрий боровся з польським схилинням перед Заходом. Русофілом, що бажав Росії поразки її імперіалістичних амбіцій. Він був – скористаюся до цього скомпрометованого визначення – космополітом Сходу. Захід був для нього нудним.

²⁰ Олександр Герцен (1812–1870) – російський письменник і публіцист, з 1847 р. жив у Парижі, засновник і редактор журналу «Колокол»; Єжи Гедройц надихався прикладом «Колокола», на зразок якого творив «Культуру».

²¹ Броніслав Геремек (нар. 1932 р.) – польський історик, політик, у 1997 – 2000 рр. міністр закордонних справ, з 2004 року євродепутат.

до польського (й будь-якого іншого) націоналізму він ставився зі зневагою й відразою.

Він був громадянином Великого князівства Литовського²², власне, спадкоємцем усього простору давньої Російської імперії. Він першим друкував російських дисидентів, першим видав «Розстріляне відродження»²³ – антологію творів антисталінських українських письменників.

Без нього в нас не було б ані Гомбровича, ні Мілоша, ні Герлінга-Грудзінського, ні Чапського. Він мав мужність говорити непопулярні речі. Був завжди проукраїнським, але ніколи не був антиросійським.

Він прожив довге життя. Чудово, що він дожив до тріумфу своїх ідей – кінця комуністичної диктатури, розпаду Радянського Союзу. Це він силою власного духу й розуму переміг советську імперію. Ми всі вийшли з нього.

З ним не було легко. Чутливий, не поступливий, замкнений, він був, проте, надзвичайно великодушний, відкритий до людей. Він умів пробачати – і я міг би чимало розповісти про це. Ми називали його «Князем», бо він і був князем Республіки Непокірних, охоронцем і опікуном усіх, хто постав проти диктатури, всіх ув'язнених і переслідуваних.

Сьогодні всі ми, учні, схилиємо голови перед Єжи Гедройцем. І повторюємо: «Єжи, як добре, що ти був із нами».

Запитання до папа Єжи

В автобіографії (Jerzy Giedroyc. *Autobiografia na sztytu eseju* / Упоряд. Кшиштоф Пом'ян: Архів «Культури». – Т. 2. – Варшава: Czytelnik, 1994. – С. 328) Єжи Гедройца тільки один раз зустрічається слово «Солідарність» і жодного разу не назване прізвище Леха Валенси²⁴.

²² Велике князівство Литовське: назва країни, яка охоплювала землі сьогоденішньої Білорусі, Литви, північно-східної Польщі та більшої частини України, а також західних земель Росії між XIII ст. та 1675 р.

²³ «Розстріляне відродження»: антологія українського письменства 20-х і 30-х рр., українською мовою, видана Літературним Інститутом С. Гедройца у 1960 р. під редакцією Юрія Лавріненка.

²⁴ Лех Валенса (нар. 1943 р.) – політик, співзасновник «Солідарності», у 1990–1995 рр. президент Польщі, отримав Нобелівську премію миру у 1981 році.

Я формулюю ці запитання після другого прочитання цієї незвичайної книжки. Перше читання, нервове, побіжне, дало змогу співвіднести свої уявлення та спогади з розповіддю редактора «Культури». А вже друге, уважне та спокійне, викликало запитання.

Перед нами – незвичайна біографія незвичайної людини. Разом із почергово оприлюдненим листуванням (з Гомбровичем, Єленським, а незабаром і з Мєрошевським) ми отримуємо портрет одного з найвидатніших поляків ХХ ст.

«Автобіографія» Гєдройца – наслідок численних розмов із Кшиштофом Пом'яном, який і підготував її до друку, – аскетична, холодна, сказати б, аристократично стримана. Найбільше вражає сучасного читача особистісний зв'язок автора з добою, проблематикою та символікою Другої Речі Посполитої²⁵. Ця частина автобіографії найемоційніша, особиста, пульсує живим почуттям. Цю частину писала людина, що самоідентифікувалася з Другою Республікою: це її духовна батьківщина. Він відчуває відповідальність за ту державу. Він і досі є часткою правлячого табору, й досі перебуває в опозиції всередині табору Пілсудського. Він веде суворий розрахунок зі своєю добою. Каже: «Найбільшу відраду у передвоєнній Польщі в мене викликала відсутність поваги до закону». Він відкидав ідею єндєків²⁶ – ідею п'ястівської мононаціональної «Польщі для поляків».

«Польща розташована на перехресті всіх вітрів історії. Однак Польща не спромоглася стати ні великою державою, ні Чехословаччиною. Вона була державою з творів Гомбровича, що й не намагалася розв'язати хоч якісь проблеми. Хаосом».

Він захищає рішення про ув'язнення опозиційних депутатів у Брєстї.

«Вважаю, що дії у Брєстї мали під собою ґрунт. “Цєнтролев”²⁷ був реальною загрозою, прагнув здійснити в Польщі революцію.

---

²⁵ Друга Річ Посполита – назва, прийнята для історії Польщі періоду 1918–1939 рр., тобто від відродження державності 11 листопада 1918 р. до гітлерівського вторгнення 1 вересня 1939 р.

²⁶ Єндєки, або єндємія (Народна Демократія), усталене в польській та українській історіографічній традиції скорочене найменування правонаціоналістичного руху національної демократії, що постав наприкінці ХІХ століття. Найбільш відомим ідеологом єндємії був Роман Дємовський (примітка 11).

²⁷ Цєнтролев – коаліційна партія лівих і центристів у Польщі створена у 1929 р., метою коаліції була боротьба з диктатурою Ю. Пілсудського.

а настрої у Кракові – і не лише у Кракові – були дуже революційні. Інтернування діячів “Центролева” було за тих обставин доконечним актом захисту, хоча це й порушувало депутатський імунітет і суперечило праву, проте відповідало державним інтересам. А ось те, як поводитися з ув’язненими в Брестській фортеці Костка-Бернацький та інші, заслуговувало засудження.

Загалом у Польщі панував безлад і безголів’я. Може, я згущую барви. Але ж відразу після вересневої катастрофи всі або зрадили, або зламалися».

І робить висновок:

«Поляки – жахлива нація. Напевно, будь-яка нація є жахлива. Однак поляки вирізняються особливою слабкістю характеру й не підготовленим належно керівництвом».

Гедройц цікаво аналізує єврейське питання, не приховуючи помилок – політичних і моральних – свого найближчого оточення. Цей уривок може слугувати уроком-інструктажем щодо труднощів правильного прочитання документів поза історичним контекстом. Сьогодні ці тексти викликають шок: тоді вони були цілком нормальні, хоча й писані мовою, «що нині здається просто расистською».

Цікавою є оцінка політики генерала Сікорського²⁸ стосовно «людей санації»²⁹ після вересневої катастрофи.

«У Сікорському мене прикро вражали дріб’язковість і мстивість. Для цієї людини вирішальне значення мали порахунки за минуле. Відразу після катастрофи табір санації був у цілковитому розпачі та прагнув доляльно співпрацювати. Однак ці пропозиції співпраці беззаперечно відкидалися. [...] Відповіддю на це стали депортації, відмова у праві в’їзду до Франції, а згодом – відправка на Зміїний острів чи в Африку».

У цій книзі вражає велика кількість дуже цікавих і слухних спостережень і водночас відсутність відповідей на кілька засадничих запитань. Чи до 1939 року могла здійснюватись інша

---

²⁸ Владислав Сікорський (1881–1943) – польський державний діяч, генерал, противник Ю. Пілсудського. У 1939–1943 рр. прем’єр уряду Польщі у вигнанні і Верховний головнокомандувач, загинув у авіакатастрофі над Гіблартаром.

²⁹ Санація (від лат. *sanatio* – оздоровлення) – політичний режим, що його встановив Ю. Пілсудський після травневого перевороту 1926 р. Існував до капітуляції Польщі у вересні 1939 р.

політика, яка б змінила плін подій? Чи добрим було рішення про пакт Сікорського–Майського³⁰? Чи слушним було рішення про Варшавське повстання³¹?

Повоєнна доба в «Автобіографії» описана менш емоційно. Однак саме тоді редактор «Культури» досяг вершин і став одним із творців думки про світ польської еліти! Саме тоді місяць за місяцем зводилася неординарна будівля «Культури». Єжи Гедройц вперто творив образ світу та Польщі у світі, позбавленому ілюзій і міфоманії, проте й вільному від безнадії та відчаю, вибудовував філософію спротиву диктатурі, заохочував процес випльовування кляпу польською інтелігенцією.

У книзі чимало редакторських огріхів. Почуті плітки подаються як факти, сплутано конкретні деталі. Це – провина не автора, а редактора. Вражає, що лише один раз названо «Солідарність»³². Жодного разу не названо Леха Валенсу. Церкву показано – на мою думку – з критичною однобічністю.

Проте це не змінює того факту, що ми отримали свідчення одного з – не лише польських – гігантів, можливо, найвидатнішого емігранта ХХ сторіччя.

Шанобливо вклоняюся редакторові «Культури» тим охочіше, що в якийсь момент наші політичні шляхи розійшлися. Проте мені завжди буде близьким його почуття відповідальності за державу, віра в цінність толерантної держави й відкритого суспільства, зневага до обскурантизму й підлих прийомів у політичній полеміці. Близький мені й позбавлений чорно-білого маніхейства спосіб думання про найновішу історію Польщі, в якому так багато відтінків. А ще – в найособистішій царині –

---

³⁰ Пакт Сікорського–Майського: угода, підписана 30 липня 1941 р. між урядом Радянського Союзу й урядом Польщі у вигнанні про поновлення дипломатичних стосунків.

³¹ Варшавське повстання: розпочатий 1 серпня 1944 р. і підтриманий населенням польської столиці збройний виступ Армії Крайової, мав визволити Варшаву від німецької окупації. Повстанці капітулювали після 63 днів тяжких боїв. Загибло 150–200 тисяч цивільного населення, під час повстання і після його придушення німці плапомірно знищили до 70 % міста.

³² Солідарність (*Solidarność*) – назва незалежної самоврядної професійки, офіційна реєстрація у листопаді 1980 р.; виникла внаслідок так званих серпневих подій, масштабних страйків польських робітників проти комуністичної влади.

якась прихильність до тих, хто програє. Коли ти на боці того, хто програв, характер псується менше...

Ми перед Вами в боргу

П'ятдесят років тому побачив світ перший номер паризької «Культури» – часопису, що відразу ж став міфом й обрис легендою. Своєрідним увінчанням цієї легенди стала зворушлива четвергова урочистість у Мезон-Ляфіт.

Невеличкий будинок у цьому паризькому передмісті, який стільки років таємно відвідували гості з Польщі й інших країн Центральної та Східної Європи, будинок, що викликав неспокій у чергових керівників комуністичних спецслужб як центр контрреволюційної зарази, цей будинок нині відвідали двоє: литовець і поляк. Редакторові польського часопису, який гордо носить історичне прізвище литовських князів і полюбляє називати себе «упертим литвином», президент суверенної й демократичної Литви Алгірдас Бразаускас урочисто вручив акт про почесне литовське громадянство. У цій урочистості брав участь президент суверенної й демократичної Республіки Польщі Олександр Квасневський.

Обидва демократично обрані президенти суверенних держав були колись вищими функціонерами комуністичного владного апарату. У маленькій вітальні редактора Гедройца відчувався пафос і іронія Історії. Різнобарвна, непересічна й героїчна місія Єжи Гедройца, редактора «Культури», була увінчана особливим чином, наче в поганому американському фільмі: happy end'ом. Хто б сподівався?

Політичне мислення Єжи Гедройца справило революційний вплив на всі схеми польської еміграції. Особливо вагомими були два моменти: відкидання ідеї «держави в еміграції» й тези про механічну спадкоємність із Другою Республікою; не менш значущою була відмова від боротьби за східний кордон зразка 1939 року, саме це частина «незламних» емігрантів вважала за зраду. Наслідком цього своєрідного ревізіонізму стали дві ідеї: УЛБ і філософія еволюціонізму.

УЛБ – Україна, Литва, Білорусь. Єжи Гедройц був переконаний – усупереч польській і західній реал-політичній думці, – що Радянський Союз як державно-імперська конструкція не є вічний й що советизм обмежують і далі обмежу-

ватимуть незалежницькі прагнення підлеглих народів. Таким був антирадянський і антитоталітарний вимір ідеї УЛБ. Підкреслимо – вимір антирадянський, а не антиросійський, оскільки Гедройц завжди був союзником російської демократії. Адже саме завдяки «Культурі» світ познайомився з першими витворами російського самвидаву: з дисидентськими книжками Синявського та Данієля.

Мішенню ідеї УЛБ були не лише радянські схеми, а й схеми американської політики. Адже в самий пік холодної війни, коли у Вашингтоні відверто засуджували узалежнення Польщі та Чехословаччини, про три прибалтійські держави, поглинуті Радянським Союзом, згадували лише пошепки. А тема незалежної української держави взагалі не виникала. На цьому тлі погляди Єжи Гедройца, що першим видрукував українською мовою антологію української поезії «Розстріляне відродження», були несподівані й революційні.

Ці погляди були революційні й у царині польської думки, яку переважно сформували традиційні погляди ендеків, тобто проросійські й антиукраїнські, а також спогади про трагічний польсько-український конфлікт часів Другої світової війни. Потрібна була чимала мужність, уява, послідовність, щоб протягом десятиліть – зазвичай самотньо – формувати той стиль мислення, який нині приносить плоди – чудові польсько-литовські й польсько-українські відносини.

Єжи Гедройц ніколи не вірив у те, що з'явиться генерал Андерс на білому коні й визволить Польщу з-під більшовицького ярма. Редактор «Культури» робив ставку на еволюціонізм, тобто на процес поступових перетворень системи. Ця філософія вимагала, з одного боку, тиску на апарат влади, а з іншого – поступових змін усередині владного апарату.

Вагомою складовою цього процесу були комуністи-бунтівники або реформатори – почавши від Мілована Джиласа³³. У Гедройца, який сам був послідовним антикомуністом, не було жодних антикомуністичних фобій і він

---

³³ Мілован Джилас (1911–1995) – югославський письменник і політик, комуністичний діяч, незгодний з офіційною політикою, ув'язнений у 1954 р. Літературний інститут у 1958 р. видав його книжку «Новий клас пригноблених» («Nowa klasa wyzyskiwaczy»).

увів чудово порозумітися з людьми, котрі колись перебували в комуністичній партії.

Редактор «Культури» підтримував і з надією дивився на щойно народжений рух громадянської непокори, почавши з польського жовтня 1956 р. через «Лист 34»³⁴, березень 1968, грудень 1970 р.³⁵, аж до KOR'у (Комітету оборони робітників)³⁶ і «Солідарності». Та водночас Гедройц пильно стежив за процесом внутрішньої еволюції й самодеструкції комунізму, який породив Дубчека і Празьку весну, Горбачова й перестройку, Гданські угоди в серпні 1980 року³⁷ і компроміс Круглого столу³⁸. Тому й нічого незвичайного не було в тому, що колишній Перший секретар Комуністичної партії Литви звернувся зі шанобливою подячною промовою до найвидатнішого, можливо, антикомуніста, дякуючи за великий внесок у польсько-литовське примирення на руїнах комуністичної диктатури.

На шпальтах «Культури» зливалися різні течії польської та литовської традиції. Тому у маленькій вітальні Гедройца в Мезон-Ляфіт поруч із невеличким колом друзів «Культури» (Богдан Осадчук³⁹, Леопольд Унгер⁴⁰), поруч із людьми, які

---

³⁴ «Лист 34»: у 1964 р. відкритий лист на захист польської культури, підписаний відомими польськими письменниками й інтелектуалами.

³⁵ Грудень 1970 р.: у Польщі відбулися робітничі страйки та вуличні демонстрації в містах так званого Узбережжя, найбільші – у Гданську та Щецині. Для придушення заворушень були залучені значні сили військових та міліції.

³⁶ KOR (Комітет оборони робітників): Комітет захисту робітників, створений у вересні 1976 р., легальний опозиційний рух, створений у Польщі групою демократичних діячів та інтелектуалів (між іншими: Я. Куронь); існував з вересня 1976 р. по вересень 1981 р.

³⁷ Гданські угоди, підписані 31 серпня 1980 р. (Porozumienia sierpniowe) у Гданську, були наслідком масштабних страйків, які мали місце у Польщі впродовж усього серпня 1980 р., створення першої незалежної профспілки в Народній Польщі; відіграли велику роль у поваленні комуністичного режиму в Польщі.

³⁸ Круглий стіл 1988 р., учасниками якого були представники антикомуністичної опозиції та комуністичної влади у Польщі, як наслідок відбулися перші вільні вибори, що призвело до створення незалежної III Речі Посполитої.

³⁹ Богдан Осадчук (нар. 1920 р.) – український історик і публіцист, співробітник паризької «Культури» з 1950 р. Професор Вільного Берлінського університету та Вільного Університету в Мюнхені. Живе у Берліні.

⁴⁰ Леопольд Унгер (нар. 1922 р.) – польський журналіст, в еміграції з 1968 р., від 1970 р. співробітник «Культури», де писав під псевдонімом Берлінчик.

чимало зробили для польсько-литовського примирення (Ян Відацький⁴¹, Марек Карп⁴²) присутні також були духи Великих відсутніх: Леха Валенси й Вітаускаса Лансбергіса, Чеслава Мілоша й Томаса Венцлови. А понад усім ширяв дух Адама Міцкевича. Єжи Гедройц прекрасно говорив про власне розуміння польського патріотизму і про тривкі пов'язання зі своїм литовським корінням. Мабуть, як ніхто інший, може Гедройц промовити: «Литво, моя Батьківщино...»⁴³ І це буде декларація дружби, а не висловлення ностальгії за імперською Польщею. Бо ця четвергова урочистість, що так гарно й символічно увінчала минуле, була водночас знаком, зверненням у майбутнє. Так її сприймав Єжи Гедройц; так говорили про неї президенти Польщі та Литви. Всі присутні відчували, як твориться Історія.

Дозвольте насамкінець сказати про щось дуже особисте. Історія паризької «Культури» – це й частина моєї біографії. Тридцять три роки тому, я, вісімнадцятилітній тоді хлопець, постукав у двері редакції у Мезон-Ляфіт. Ці тридцять три роки були сповнені сподівань, дружби, співпраці, однак і суперечок та конфліктів. Мені не сила висловити, як багато я завдячую «Культурі» та Єжи Гедройцу. Сьогодні я хотів би просити пробачення за все, що було недобре, й скласти подяку за все, що було доброго.

Дорогий Єжи, любя Зося – ми всі в боргу перед вами.

Від редакції [«Gazety Wyborczej»]

Що означає «бути незламним»?

Це означає вірність принципам і вірність меті, якої прагнеш досягти. Однак це не означає «незламного» чіпляння за діагнози та прогнози, програми та методи. Адже така «незламність» у політиці спричиняє «незламну» відсутність думки.

Те, що сказано, звичайно ж, стосується феномену паризької «Культури», п'ятдесятиріччя якої ми святкуємо. З перших

⁴¹ Ян Відацький (нар. 1948 р.) – польський юрист. У дев'яностих роках був послом Польщі в Литві.

⁴² Марек Карп (1952–2004) – польський советолог, засновник та директор Осередка Студії сходознавства у Варшаві (Osrodek Studiów Wschodnich).

⁴³ «Литво, моя Батьківщино...» («Litwo ojezuzno moja»); перні строфи поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш».

номерів «Культури», які я читав підлітком, з вересня 1964 року, коли я вперше постукав у браму «Культури» в Мезон-Ляфіт, я став невилплатним боржником цього часопису, який за найгірших часів був для нас маяком під час бурі й хаосу ураганів.

Протягом 33 років мене пов'язують із «Культурою» дружні стосунки, хоча вона й не раз перепліталася з суперечками та непорозуміннями, проте я завжди відчував захоплення й вдячність до «Культури». «Культура» була школою стилю мислення про все польське й думання про політику. Цей стиль визначав «польське» як незалежницьке, як плюралістичне, як толерантне; «польське» виступало як вільне від брехливої історії, фарисейського лицемірства, стічної ненависті; це був стиль Польщі, яка шукала спільну мову і порозуміння з сусідами. Ще тридцять років тому Юліуш Мерошевський писав:

«Якби ми були догматичними антикомуністами, як наші “незламні”, – ми б знову й знову повторювали те саме протягом двадцяти років. У нашій політиці не було б зигзагів, однак не було б і сенсу. [...] Ми представляємо той погляд, що державні інтереси Польщі є незалежні й вищі від будь-якої ідеології. [...]»

Можна помилитися в оцінці інтересів. Проте прагматик – оскільки він не розглядає всього через призму ідеології – має більше шансів вчасно помітити похибки й зміни в політиці, ніж догматик. Прагматика не лякає необхідність зміни політики в поточний момент, оскільки він знає: у цій грі єдиними незмінним пунктом є національно-державні інтереси. Все інше має бути змінне й рухливе – залежно від розвитку ситуації, бо тільки так національно-державні інтереси можна належним чином підтримати й забезпечити».

Ось чому часопис «Культура» є і досі важливий. І ще Мерошевський сформулював застереження:

«Метою політики є визначення національно-державних інтересів, а також пошук шляхів максимальної їх реалізації та забезпечення. Змішування політичних і моральних норм не сприяє ні політиці, ні моралі. Проте громадяни мають право домагатися від своїх політичних представників відповідного морально-стичного рівня. У демократичних країнах моральний рівень політиків переважно відповідає пересічному рівневі суспільства. Чим вищий пересічний рівень, тим вищий і рівень політичних представників. Країна, в якій процвітають підкуп, хабарництво і зневага до закону – не може очікувати, що вільні

й демократичні вибори зснацька обдарують її урядом справедливих і порядних політиків».

Від імені всього колективу «Газети виборчої» («Gazeta Wyborcza») хочу висловити Єжи Гедройцу та Зофії Герц, стовпам «Культури», глибоку повагу й палку подяку. Єжи, Зосю, прийміть від нас старопольське «Хай Бог віддячить вам сторицею!» Створене вами стане чудовим пам'ятником суверенності польського духу й найкращим виявом досягнень польської незалежної думки, яку ви формували у вкрай скрутних умовах.

Як бути поляком на вулицях Парижа

Про те ж роздумувать на вулицях Парижа, –
 Мабуть це небувала дивовижа.
 Коли у вухах суперечок й шуму повно,
 Невчасних замірів, жалів, брехні, прокльонів.

Біда нам, втікачі, що в час неволі
 Понесли в світ лякливе безголов'я.
 Хоч де б ступили наші подорожні,
 На них вже ворогом дивився кожний,
 Аж ланцюгом оточено громаду:
 «Вмирайте, – кажуть нам, – немає ради».

Коли ж їх плач – це світові завада,
 Коли щомить їх вість із Польщі хвище,
 Лунаючи як подзвін з кладовища,
 Коли жандарми їм бажають скону,
 А грабарі грозяться з-за кордону,
 Коли облишили й на небо сподівання –
 Чи ж дивні їх сварки та нарікання!
 Втерявши глузд від довгого страждання,
 Плюють на себе, світом зневажають,
 І один одного беззямно пожирають.

Кожний емігрант повинен був мати перед очима ці рядки. Першою книжкою, яку надрукував Єжи Гедройц в еміграції, була «Книги пілігримства» Адама Міцкевича. Міцкевич був взірцем, його доля була викликом.

Єжи Гедройц – найвидатніший польський емігрант ХХ ст. дорівняв цьому взірцеві. Гідно відповів на цей виклик.

I

Отже: як бути поляком-емігрантом; як формувати демократичну польську духовність? Яким чином розтлумачити полякам, що ситуація після Ялти хоча є дуже тяжка, проте не безнадійна? Як пояснити тим, кого зрадили і вкотре вже уярмили, що їхня доля є також і їхньою провиною; що вони повинні критично подивитися на самих себе; що вони повинні переглянути своє ставлення до сусідів; що мають відкинути старі схеми мислення й шукати нових ідей у світі, який зазнав надзвичайно великих змін? На ці запитання відповіла людина, котра сама писала небагато, проте саме слово перетворила на зброю, смертельну для тоталітарної диктатури й духовної ницості співвітчизників. Бо Єжи Гедройц завжди воював на два фронти: з комуністичною диктатурою і сервілізмом, конформізмом і несправдою співвітчизників. Чи досягнув він перемогу?

II

В останньому номері «Культури» можна прочитати розповідь двох авторів – Стефанії Коссовської та Єжи Петрикевича – про часопис крайньої правої орієнтації «Просто з мосту», що виходив перед війною. За тих часів Гедройц був редактором «Бунту молодих» і «Політики», видань, які мали консервативно-ліберальний напрямок й були пов'язані з табором прихильників Пілсудського, і гостро конфліктував з редакцією «Просто з мосту». Однак нині він вирішив відкрити шпальти «Культури» для двох співробітників часопису-антагоніста, щоб вони могли висловити свою думку. Це – гарний урок професіоналізму й толерантності для нас, редакторів польських газет у демократичній Польщі.

III

На думку Стефана Кіселевського⁴⁴, який познайомився з Гедройцем у тридцяті роки, редактор «Бунту молодих»

«[...] мав справжні здібності до політики, прагнув багато чого досягти в цій галузі і зрештою – у нього, безсумнівно, були

---

⁴⁴ Стефан Кіселевський (1911–1991) – польський письменник, політичний публіцист, композитор, католицький діяч, співробітник «Tygodnika Powszechnego», публікувався під псевдонімом у паризькій «Культурі».

усталені погляди та принципи – звичайно, усталені не більше, ніж у інших професійних політиків».

Талант політика – це:

«[...] відчуття кон'юктури, здатність до компромісів і зміни думки, гнучкість і спроможність прибирати різні позиції, уміння “падати на чотири лапи” під час небезпечних подувів історичних буревіїв. [...] Однак другою рисою, без якої справжня політична велич теж не може існувати, є наявність прихованого стрижня, певної незмінної, постійної лінії прагнень, що зберігається в гаданій зовнішній змінюваності, лінії, що має ховатись у глибині душі, бо тільки це є гарантією її справжності й незмінюваності».

Ці риси Кіселевський побачив у психології редактора «Бунту молодих». Яким він його пам'ятає?

«Йому було близько сорока, він походив із заможної поміщицької родини, мав добру освіту, особливо в царині історії та економіки, знав кілька мов, чимало подорожував, до того ж був високий на зріст, мав дуже гарну, неординарну зовнішність, був елегантний, ввічливий, умів володіти собою – словом, мав усі дані, необхідні ідеальному дипломатові. Його й приваблювала дипломатія, таємні заходи, маскування й дії з прикриття, таємне листування, важлива секретна інформація – всі ці політичні лаштунки, які можуть бути формою дійсного керівництва та діяльності, а можуть бути лише видимістю.»

Під цими схильностями Кіселевський відчував «[...] присутність глибшого й важливішого рушія: праги діяльності, пристрасний культ енергії та дії, прагнення впливати на плин подій і формувати суспільство».

Гедройц:

«Любив парадоксн, часто дивував різкою зміною позиції або похвалою вчорашньому супротивникові, проте в цій гнучкості існував якийсь принцип, певний внутрішній напрямок, певний стиль, навіть якась позбавлена розрахунків велич».

Ось такий портрет редактора Гедройца змалював Стефан Кіселевський у написаній під час війни повісті «Присяга».

IV

Біографія Гедройца відома, хоча б із його «Автобіографії у чотири руки», підготовленої разом із Кшиштофом Пом'яном, «Бунт молодих» і «Політика», близькі стосунки з табором прихильників Пілсудського, еміграція, перебування в Румунії і

служба в армії генерала Андерса, нарешті «Культура» – безпрецедентне, неординарне звершення, що викликає величезний захват.

Вітольд Філер, автор пропагандистських книжок про еміграцію, писав:

«Року 1951 до французької влади звернувся з проханням про політичний притулок співробітник Посольства Польщі в Парижі, поет Чеслав Мілош. Холодна війна якраз досягла своєї найгарячішої точки, а зрадництво Мілоша надихнуло ЦРУ на думку про створення організованого осередку інтелектуальних диверсій проти Польщі, який міг би співпрацювати з горезвісним “Конгресом свободи культури”⁴⁵, який саме розпочинав свою діяльність. Вибір впав на віддалений від лондонського лігва й керований групою відносно молодих і відносно менше втягнених у довоєнні політичні ігри людей, паризький часопис “Культура”. [...] Діяльність цього видання пов’язана з поточними завданнями диверсійної роботи проти Польщі; література “Культури” – це численні люті нападки на Батьківщину, а головним їхнім мотивом є створення сфальшованого, скарікатуризованого зображення життя сучасної Польщі. [...] Паризька “Культура” виявила свій лицемірний сприт у тактичних хитрощах. Вона надрукувала славнозвісну декларацію, нібито на підтримку Жовтня⁴⁶, висловила побажання щодо друку еміграційних книжок на батьківщині, а потім... почала систематично очорнювати Народну Польщу».

Варто пригадати ці грубі закиди, щоб краще усвідомлювати обставини доби, в якій Гедройц був «володарем думок».

V

Стефан Кіселевський вважав, що Гедройц занадто великий романтик. 1986 рік він писав:

«Я завжди нагадував йому про геополітику й польські державні інтереси, якими так чи так керуються комуністи при владі, а він називав мене угодовцем і “єндецьким попутником”. Мою ідею порозуміння з Росією через голову партії і ліквідації

---

⁴⁵ Конгрес свободи культури (Kongres wolności Kultury): організація, членами якої були західні інтелектуали, мала на меті чинити опір поширенню комуністичних впливів. Існувала у 1950–1975 рр. Поляків у Конгресі репрезентували Юзеф Чапський та Сжи Гедройц.

⁴⁶ Йдеться про жовтень 1956 р. (примітка 4).

соціалізму без зміни назви за мовчазної згоди Радянського Союзу він називав безпідставними вигадками, а я вважав безпідставною фантазією розпад СРСР на національні держави і швидкий вихід Польщі з московського блоку».

Кісель додавав:

«Редактор Єжи Гедройц плекав передусім одну ідею, яку й зараз плекає, бо цьому чоловікові, лагідному, гнучкому й люб'язному зовні, притаманна непоступливість і вірність власним концепціям. Ця ідея проголошує, що Радянська Росія колись розпадеться на низку національних держав, і в цьому процесі найважливішу роль відіграє "вільна Україна", яка перебуватиме з Польщею у федерації або дружніх відносинах, так само, звичайно, рідна Гедройцеві Литва та Білорусь. (Гедройц ніколи не хотів побитися зі мною об заклад, що Росія не може існувати без України; шкода, бо я б заробив трохи грошенят)».

Подумай-но, любий Стефано, якщо ти дивишся на нас із того світу, що зараз ти, один із найкращих умів нашої доби, не заробив би на цьому закладі ні шеляга, а мусив би чимало заплатити Єжи Гедройцу!

Чи це є не надзвичайний доказ того, що тверезий романтизм Гедройца не був абсурдною позицією?

VI

Непоступливість Гедройца, про яку писав Кіселевський, – а тут і я міг би чимало додати – була широко відома.

Вацлав Збішевський⁴⁷, співробітник періоду «Бунту молодих», а згодом – автор «Культури», записав:

«Гедройц за характером – самітник. [...] Зятята непоступливість стала домінантою його натури. Можливо, таким він був завжди. Можливо, раніше свій егоцентризм він ховав сумною усмішкою великих очей з-під вій казкового східного царевича. Тепер Гедройц став загалом сухіший, суворіший, похмуріший, сумовитіший. Він став людиною ідеї, а, може, й манії. Якої?»

Ні, це не була нав'язлива ідея кар'єри чи тим більше створення видавничої імперії. Гадаю, Гедройц – з породи польських

⁴⁷ Вацлав Збішевський (1903–1985), польський публіцист, дипломат, журналіст, перед II Світовою війною співпрацював із часописами, що їх редагував Є. Гедройц: «Бунт молодих» і «Політика».

ідеологів. Вони вирости на ґрунті романтизму й вірили, що внутрішнім горінням, зосередженням волі, концентрацією зусиль, підсиленням патріотизмом, шляхетними жертвами можна змінити плин подій, можна змусити їх відповідати своїм ідеалам.

Зигмунт Герц, один із найближчих співробітників «Культури», писав у листі до Чеслава Мілоша:

«Гедройц – людина непоступлива, нелегкий у спілкуванні, з манією переслідування, з комплексом, що його “не розуміють”, “не люблять”».

Іншої думки був Єжи Стемповський, який писав Гедройцеві:

«Найцікавішим, що я бачив цього разу в Парижі, був дім “Культури”. Тільки пробувши в ньому кілька днів, зрозумієш, наскільки він налаштовує на роботу та в який спосіб колектив із чотирьох осіб може в ньому впоратись із тією колосальною роботою, якої вимагає видання щомісячника й стількох книжок. Зрештою, річ не лише в роботі, а також у багатій уяві та цікавих ідеях, які Ви вносите в цю справу. У цьому є щось від тактики Пілсудського, який без попереджень створював незвичайні факти та ситуації. Іншим доводилося вже звикати й пристосовуватися до них, займати стосовно них якусь позицію. Тількино вони це робили, дідусь ізнову ставив їх перед новими фактами та ситуаціями. При цьому більшу частину його починань можна було схарактеризувати як “покушення с негодними средствами”, замаху з шоколадними пістолетами. Щодо цього Ваші починання мають кращий вигляд. Хіба що російському номеру притаманне щось із цих традицій Пілсудського, однак і тут порівняння – на Вашу користь, бо те, що залишається на папері, нікому не зашкодить і вже саме тому заслуговує на схвалення».

Порівняння з Пілсудським дуже ефектне, проте й дуже ризиковане. Інший час, інші виклики, інші можливості. Однак принаймні щодо одного аспекту це порівняння обґрунтоване: йдеться про духовний калібр. Єжи Гедройц полюбляв повторювати за Пілсудським: «Треба дупити головою в стіну, якщо нічим іншим її не розіб'єш». І він дупив головою в цю стіну протягом п'ятдесяти років. Аж поки розбив...

VII

Мені було вісімнадцять, коли я восени 1964 року вперше відвідав редакцію «Культури». Мене прийняли гостинно, слухали

з цікавістю. Я і досі не можу зрозуміти, як солідні люди могли так поважно розмовляти зі шмаркачем. Із цих розмов, а потім із читання нових і нових номерів «Культури» я вибудовував для себе образ певного узвичаєного стилю роздумів про Польщу, про людей і цінності. Зофія і Зигмунт Герци й сам Єжи Гедройц приваблювали непересічним спрещенням неординарності з простою, серйозності з гумором. Я повернувся до Польщі впевнений у тому, що середовище прихильників і творців «Культури» є найцікавішим інтелектуальним осередком, який якнайкраще розуміє й формулює те, у чому є небезпека й у чому є шанс для Польщі.

«Культура» стала для нас – бунтівних опозиціонерів із Варшавського університету – тим джерелом, із яким ми співвідносили своє життя: ми читали кожний номер, обговорювали кожну статтю Мерошевського, кожну подачу «Щоденника» Гомбровича, а пізніше – Герлінга-Грудзінського, кожний есей Мілоша. Ми постійно передавали Гедройцеві документи та рукописи, які змальовували ситуацію в Польщі. Ми бачили, що можемо розраховувати на допомогу «Культури» у хвилину небезпеки, і нам завжди її надавали. Це була й моральна, й матеріальна допомога. Сьогодні є чудова нагода подякувати за це людям із «Культури».

Друге я побачив Єжи Гедройца через 12 років, коли я протягом восьми місяців організовував на Заході підтримку Комітету оборони робітників. Я мешкав тоді в Мезон-Ляфіт, а Єжи Гедройц і все коло «Культури» віддавали чимало часу й зусиль, представляючи інтереси друзів із КОР-у, яких безперервно переслідувала, біла й ув'язнювала Служба безпеки. З Єжи Гедройцем ми тоді багато розмовляли і частенько відбувалися принципові суперечки. Тим не менше мене завжди вражала його надзвичайна інтуїція, здатність широко подивитися на речі і висловлювати зовсім не банальні погляди. Він тонко відчував чимало речей і був міфборцем. Однак водночас і міфотворцем. Ті самі риси, які частенько були його слабкістю в якихось ситуаціях, в інші моменти виявлялися колосальною силою. Гедройц руйнував ті міфи, які підтримували загальний конформізм і підживлювали польське самозадоволення. Він друкував гіркі тексти про помилки, поразки й ілюзії польської політики на батьківщині й в еміграції. Гостро критикував «морально-політичну єдність» лондонських

«незламних». Критикував саму ідею «еміграційної держави». Вперто робив ставку на вітчизняний дух неспокою, на критицизм, на мужність мислення та дії.

Мерошевський і Гомбрович – ці два прізвища він завжди називав, коли розмова переходила на тему: що робити зі спадщиною польської історії. Ці двоє, на думку Гедройца, могли перебороти польський комплекс меншовартості й плескання манії національної величч. Обидва були здатні сформулювати відповіді на запитання: «Як бути поляком у безвихідній ситуації?»

А треба сказати, що стосунки Гедройца з Мерошевським і Гомбровичем склалися щонайменше не ідилічно. З Мерошевським він сперечався щодо діагнозів і прогнозів, про що розповів у чудовому есеї Кшиштоф Пом'ян. З Гомбровичем він сперечався про все: про тактику, про стратегію, про принципи. 1956 року Гомбрович хотів друкувати свої книжки в Польщі. Це відверто суперечило філософії бойкоту вітчизняних видавництв, до якої заохочували «незламні» з Лондону. Він писав Гедройцеві:

«Мій моральний обов'язок письменника – писати для поляків. Якщо я залишився в еміграції, то лише тому, що на Батьківщині я не міг цього робити. Я перебуваю в еміграції, бо звідси хочу як письменник справляти вплив на Батьківщину. Якщо мені доводиться писати тут, а мої твори залишаються невідомі більшості поляків, то, запитую, навіщо я перебуваю в еміграції? Навіщо взагалі я пишу?»

Єжи Гедройц теж був проти бойкоту, однак бачив усю двозначність ситуації для емігрантів. Він пояснював Гомбровичу:

«Тут ідеться про досить тонку гру, щоб отримати читача на Батьківщині чи підтримати Ваше становище на Батьківщині (а воно надзвичайно високе) й водночас не наражатися на закиди в колаборації, що й серед вітчизняної публіки не отримало б схвалення в добу відлиги».

Він уточнював:

«Я є прихильником якнайтіснішої співпраці з Батьківщиною й навіть видання там творів письменників еміграції, однак вважаю, що не можна згоджуватися на таку співпрацю за будь-яку ціну, тобто без жодних умов. Інакше можна стати мимовільним колаборантом і знаряддям пропаганди режиму. Люди, які керують у Польщі, це – наскільки відомо – комуністи й не в тім'я биті, щоб за власні кошти підтримувати антикомуністичну творчість. Мені здавалося, що мої поради йдуть саме в тому напрямку, щоб друкуватися на Батьківщині, проте водночас

зробити неможливим використання цього факту в політичній пропаганді. Не лише пропаганді режиму, а й еміграційній пропаганді. Як Вам, напевно, відомо, наше ставлення до справ у Польщі не збігається вповні з позицією емігрантських політичних осередків. Я від початків борюся, щоб еміграція не стала "білогвардійщиною", проте ми все ж є еміграцією й затирання кордонів між системою та еміграцією, як її розумію я і мої друзі, вважаю шкідливим».

У цій тонкій грі Гедройц був справжнім гротескмейстером. Чудово вписуючись у дилеми польської інтелігенції, він завжди вмів бути вищим від поточного моменту заради визволення духу суверенної свободи серед читачів у Польщі. Кожний номер часопису і кожний том Бібліотеки «Культури» був краплиною, яка точила камінь. Офіційній дешевинці, позначеній партійною пропагандою, він протиставляв культурну пропозицію найвищого класу. Водночас «Культура» на своїх шпальтах підтримувала творчість вітчизняних авторів, які, друкуючись у офіційних видавництвах, спробували обходити цензуру й зберегли правдивість і мистецький рівень творів.

Однак цього Гедройцу було замало. Він прагнув перекласти досягнення культури мовою політики. У березні 1968 року він закликав Гомбровича:

«Я завжди уникаю залучати тебе до політичних тем. Проте бувають ситуації, коли це необхідно. Ти, напевно, знаєш з преси про надзвичайний з'їзд варшавського Союзу письменників. [...] Якщо ти порівняєш цю подію з акцією чехословацьких письменників, яка закінчилась успішно, що свідчить про те, що коли знати, чого хочеш, мати реальну програму реформ або змін і дуже багато рішучості, то в теперішній ситуації у країнах народної демократії можна багато чого досягти. Гадаю, дуже важливо, щоб ти висловився в цій ситуації».

Гомбрович зі скепсисом писав:

«Як я тобі колись писав, з мого боку було б великою помилкою, якби я сполітизувався. Саме тоді я б утратив будь-яке політичне значення, яке нині зростає шороку, особливо серед європейських лівих. Шкода, що я повинен тобі відмовити. Я геть не надаюся для таких статей».

Утім Гедройц не відступав:

«Я розумію таку позицію й усі роки нашої співпраці не надто докучав тобі цими справами. Однак у теперішній ситуації мені

здається, що твоє рішення неправильне. Ти не повинен створювати враження, що молодь у Польщі – а це переважно твої читачі й прихильники – відчула, ніби ти її зрадив. У тій напруженій ситуації, яка панує сьогодні в університетських і інтелектуальних колах, треба це серйозно враховувати. Аж ніяк не змушуючи тебе до прийняття рішення, я дуже тобі раджу ще раз обдумати цю справу».

А пізніше додав таке:

«Мене прикро вразила твоя відмова зайняти позицію щодо безрєзних і квітєних подій у Польщі, які хоч би там що стали початком світової революції молоді. Ти міг стати їхнім пророком».

Однак і Гомбрович був непоступливий:

«Мене дивує, що тебе “прикро вразила” моя відмова. Це не особисті справи, тож про “урази” нема мови. Я ставлюся до себе серйозніше. [...] Польська література стала другорядною, бо не вмiла відірватися від поточного моменту – я цю помилку зробити не маю права».

Ця суперечка ілюструє незручну велич Єжи Гедройца.

VII

Отже, Єжи Гедройц – у цьому його слабкість і сила – не вірить у те, що існують безнадійні ситуації. Цією впевненістю він десятиліттями надихав покоління польських опозиційних еліт. Це переконання він прищепив і мені 32 роки тому, бо ця впевненість дає силу, яка дає змогу протистояти фаталізмові, що призводить до самопідкорення.

Проте бувають ситуації настільки безнадійні, що єдиною відповіддю на розпач може бути слово й елементарна віра, що після будь-якої ночі настає світанок.

Нещодавно – два тижні тому – я знову мав нагоду відвідати Єжи Гедройца. Ми розмовляли про різне – він, як завжди, вразив мене своєю неординарністю, розумінням реалій і тверезістю оцінок. Проте цього разу я хотів порозмовляти з Гедройцем про минуле.

Тому я запитав: «Скажи, Єжи, як на твою думку, чи під час війни була можливою якась інша, альтернативна щодо лінії генерала Сікорського, польська політика?»

Гедройц вважав, що була. Він твердив, що не слід було піддаватися англійському диктату, не слід було погоджуватися

на лінію Керзона⁴⁸. А треба було 1941 року змусити Сталіна визнати східний кордон, бо це б ускладнило підпорядкування Польщі. Гедройц у своїй критиці пішов ще далі. Він твердив, що Польща даремно вступила у війну 1939 року, що треба було піти на поступки щодо «данцизького коридору» й гарантувати Німеччині нейтралітет Польщі, а це б спрямувало німецьку агресію на Захід. На думку Гедройца, слід було послідовно підтримувати рівновагу, тим більше, що в Москві відбувалися французько-англійські перемовини за спиною Польщі, де англійці та французи погодилися – не запитуючи поляків – на прохід радянської армії через Польщу у разі конфлікту з Німеччиною. Крім того, Англія та Франція не дотрималися жодних зобов'язань щодо Польщі, навіть коли йшлося про позику чи озброєння.

Потім я запитав: «Чи 1945 року поляки мали певний шанс, який вони змарнували?»

Гедройц відповів, що таким шансом був бунт армії Андерса і що за тих обставин це було єдиним розумним виходом.

Я: «Ну, гаразд. Корпус Андерса збунтувався. Що б це дало, крім символічної незгоди поляків стосовно рішень Ялтинської конференції?»

Гедройц: «Ти все ж не забувай, що корпус Андерса був тоді реальною силою. Він міг би переміститись у Польщу, бо союзники не хотіли воювати, а німців було розтрощено. До корпусу могли б приєднатися поляки, вивезені в Німеччину, вояки Армії Крайової⁴⁹. Це була б справді впливова демонстрація».

Я: «Проте у Польщі були советські війська. У чому б полягав вплив такої демонстрації?»

Гедройц: «Думаю, що це б уповільнило советизацію Польщі».

Я: «Або пришвидшило. Росіяни, побачивши таку мобілізацію суспільства, могли б зробити те саме, що в Литві чи Естонії: масові розстріли й вивезення до Сибіру. Не лишилося б каменя на камені...»

---

⁴⁸ Лінія Керзона: умовна назва лінії, яку верховна рада Антанті в грудні 1919 р. визнала за східний кордон Польщі. Названа на честь ініціатора цієї пропозиції британського Міністра закордонних справ лорда Джорджа Г. Керзона (1859–1925).

⁴⁹ Армія Крайова: підпільна військова організація, що діяла під час II Світової війни на території Польської держави у кордонах 1939 р., підпорядкована Верховному головнокомандувачеві та урядові Польщі у вигнанні.

Гедройц: «Навіть чеченців неможливо всіх вивезти, і вже цілковито неможливо вивезти 30-мільйонний народ».

Я: «30 мільйонів би не вивезли, однак могли розстріляти й вивезти півмільйона».

Гедройц: «Все одно вивезли».

Я: «У 1945 році можна було бути в Польщі реалістом? Хто ним був?»

Гедройц: «Гадаю, що в Польщі потрібних людей не було».

Я: «Може, в Польщі була така суспільна ситуація, в якій не було місця для реалістів?»

Гедройц: «Просто не було потрібних людей. Була якась розгубленість. Пригадай-но ті розпорошені лісові загони, ту поведінку керівників Армії Крайової, адже вони капітулювали».

Я: «А чи це не був реалізм, коли вони сказали: "Досить крові"?!»

Гедройц: «Це була безпорадність».

Я: «Керівники підпілля сказали: ми згоджуємося з рішеннями в Ялті, бо то вища сила. Спробуємо побалакати з росіянами. Чи не був це з їхнього боку реалізм відчаю? Адже Окулицький і Пужак не були опортуністами, це були рішучі люди. Що вони мали робити? Що б ти зробив на їхньому місці?»

Гедройц: «Важко сказати. Треба було розумно організувати підпілля».

Я: «Якраз це й намагався зробити полковник Жепецький⁵⁰».

Гедройц: «Однак у дуже невдалий спосіб. Не думаю, що Жепецький був реалістом».

Я: «Чому?»

Гедройц: «Бо в політиці треба грати на кількох ролях – організувати підпілля й водночас намагатись якимось співпрацювати з владою».

Я: «Так і намагалися. Жепецький зорганізував підпілля. Миколайчик⁵¹ – відверту опозицію. Ще інші працювали в ППС (Польській партії соціалістичній). Поляки опинились у безвихід-

---

⁵⁰ Ян Жепецький (1899–1983) – польський політичний діяч, історик, у 1940–1944 рр. у командному складі Головної Армії Крайової, у 1945 р. комендант Делегатури Збройних Сил, у 1945–1947 рр. та 1949–1955 рр. – політичний в'язень за підпільну діяльність.

⁵¹ Стапіслав Миколайчик (1901–1966) – польський політик і державний діяч, у довоєнній Польщі – депутат від селянської пародної партії, у 1943–1944 рр. – прем'єр-міністр еміграційного уряду в Лондоні.

ному стані. Чи вони могли зробити більше від того, що робили? Вони пробували всі шляхи – збройний опір і перемовини з росіянами, цивільне підпілля і легальну опозицію, співпрацю з режимом.

Гедройц: «Але, очевидно, дуже невдалим чином».

IX

Усе ж я відчуваю, що Гедройц мене не переконав. Я й досі вважаю, що в 1939 і 1945 рр. Польща й поляки опинились у безвихідній ситуації, хоча доклали чимало зусиль, випробувавши всі можливі шляхи. У будь-якому разі наведений діалог добре відбиває неординарність бачення ситуації Гедройцем. Коли не спрацювали ідеї «розсудливих», прийшов час «божевільних», яким притаманна мужність і уява. Мужність Гедройца ґрунтувалася на готовності поставити під запитання будь-які догми польської політичної думки, коли вже ці традиційні догми виявилися безсилими в боротьбі з комунізмом. Сказати в п'ятдесятих роках, що Вільнюс має бути литовським, а Львів – українським, було атакою на всі навички мислення емігрантів-незалежників і водночас – ударом просто в осердя розумовань комуністів, які свято вірили у вічне існування Радянського Союзу. Це означало також цілковитий розбрат із усіма політично-військовими доктринами Західних держав. Тобто означало вибір політичної самотності.

Ця мужність вела до формулювання геніальних ідей, проте й думок – м'яко кажучи – настільки ж небанальних, наскільки й дискусійних і ексцентричних. Однак саме в цьому й полягає неповторність Єжи Гедройца.

Прокляті польські питання завжди мучитимуть польських інтелектуалів. А ось специфіка мислення Гедройца полягає в простому твердженні: завжди можна було уникнути певних помилок. І про ці скоєні самими нами помилки треба відверто говорити громадській думці.

Гедройц зяято повторював: позитивною рисою польського народу є те, що йому можна казати правду у вічі і він це витримає. Тому редактор Гедройц висловлював гіркі істини: про анахронізм лондонської еміграції, про необхідність відверто відмовитися від Вільнюса та Львова, про доконечність пошуку союзників у Польщі, також і серед бунтівної партійної інтелі-

генції. Він говорив про необхідність засудження єпископами антисемітизму в 1968 році, про потребу шукати соратників серед росіян, серед українців, білорусів, литовців. Ці твердження викликали обурення й шокували. Першим відрухом розгніваних читачів були листи про відмову купувати «Культуру». На Гедройца виливали відра помий і в Польщі, і в еміграції.

Звідки Єжи Гедройц брав внутрішню силу, щоб висловлювати такі погляди? Коли я запитав його про це, він відповів коротко: з песимізму. Песимізм, що його він розумів як мислення без ілюзій, давав імпульс формуванню ідей, а реалізм цих ідей полягав у тому, що вони – начебто божевільні – були справедливі. Цю філософію сформулював дуже близький до Гедройца Юліуш Мєрошевський. Він писав:

«Чи є реальним те, що справедливе, – чи реальним є тільки те, що можливе? Ми знаємо з досвіду, що справедливе ніколи не стане реальним, якщо ми засумніваємося, що воно можливе. Слід бути впевненим лише в одному – в справедливості того, що ти робиш. [...] Справедливість – річ набагато важча, ніж реалізм. Силою можна певний час утримувати неправду й гніт. Однак триматися й витримати можна лише обстоюючи правду. Тому я як прагматик вважаю, що важливіше, аби наша політика була політикою правди, ніж політикою реалізму – адже, зрештою, реалістами є ті, хто може триматися й витримати».

Єжи Гедройц, автор якнайбожевільніших ідей, виявився втіленням реалізму.

X

В останньому номері «Культури» (7/586–8/587) є «Нотатки редактора». Зокрема, читаємо:

«Гарним ходом президента Олександра Кваснєвського було запрошення на з'їзд в Ланцуті президента України Кучми, однак шкода, що не запрошено було й президента Литви Бразаускаса.

Проблеми поляків у Литві є класичним прикладом відсутності східної політики в польському уряді. Здавалося б, політику уряду представляє посол Відацький, який послідовно змагає до нормалізації польсько-литовських відносин й особливу увагу приділяє захистові польської меншини. З його політикою завзято борються деякі керівники Союзу поляків у Литві. [...] Своєю демагогічною діяльністю ці керівники лише поглиблюють

шкідливі суперечності між поляками й литовцями. Їхня діяльність, на жаль, має підтримку в Польщі, передусім – голови Товариства “Польська спільнота”, проф. Анджея Стельмаховського. Під їхнім впливом професор Стельмаховський ділить поляків у Литві на поганих, пролитовських, і гарних, антилитовських, яким слід допомагати».

У цитованих «Нотатках» вражає передусім кут зору автора: їх написала людина твереза, цілковито незалежна у своїх поглядах. І водночас – далскоглядний політик, вільний від тактичної кон’юктурщини, зосереджений на турботі про інтереси держави.

XI

Як з’ясувати характер «Культури», цього удільного князівства Єжи поляками, де знайшли своє місце, за словами Константи Єленського:

«[...] прихильники Пілсудського й екс-комуністи, представники лівих сил і ліберальні консерватори з поміщицтва чи буржуазії (часто єврейського походження), рідше – з селян, і ще рідше – з робітництва?»

Єленський пояснював:

«Напередодні війни відмінності між лівими та правими в Польщі були дуже помітні, справжня безодня проте існувала не стільки в плані політики, скільки в плані емоційному, вона відділяла націоналістичних правих, спадкоємців Романа Дмовського і головних супротивників Юзефа Пілсудського, від решти політичних угруповань – чи то правих, чи то лівих. Оті антисемітські й шовіністично налаштовані праві, що зосереджувалися навколо великої національно-демократичної партії, мали дві личини: масову, тобто “поляка-католика”, дрібномішанське уособлення вічного фарисейства, й іншу, ще більш похмуру й небезпечну – фашизованих банд ОНР “Фаланга”⁵². [...] І навіть, хоча після смерті старого маршалка Пілсудського 1935 року частина “мафії полковників” – його безпорадних наступників – вдавалася до фарсових жестів у бік крайніх правих, однак і далі зберігалися численні зв’язки, чи то особисті, чи то інтелектуальні, між прихильниками Пілсудського та лівими. Ці зв’язки були глибоко закорінні в

⁵² ОНР «Фаланга»: польське крайнє націоналістичне радикальне політичне формування, створене у 1935 році.

минулому, бо прихильники Пілсудського зі старшого покоління в більшості вийшли, як і сам Пілсудський, із соціалістичної партії».

І додав:

«Єдиний спільний знаменник середовища “Культури”: ворожість щодо тієї складової польської традиції, якою є націоналізм».

А Кшиштоф Пом’ян у чудовому есеї про Єленського уточнював:

«Отже, в суперечці між ендеками й усіма нами, хто, як Єленський, уважав їхній вплив згубним, хоча в інших аспектах ми відрізняємося, йдеться не лише і не передусім про політику. Йдеться про щось набагато вище: про саме розуміння Польщі, польськості, польської культури. Програма ендеків передбачає відкидання Заходу, замикання в національній самозакоханості й у католицизмі, який на практиці позбавлений свого універсального виміру, перекреслюваного поведінкою одиниці та спільноти, що вражена крайнім етноцентризмом. До того ж, згідно з цією програмою з традиції береться лише те, що можна узгодити з образом “поляка-католика”. Для Єленського польська культура є частиною європейської, в яку вона вносить свої унікальні цінності і від якої не може ізолюватися під загрозою безплідності. При цьому європейську культуру неможливо ототожнити з католицизмом чи навіть християнством: вона завжди плюралістська, внутрішньо неузгоджена й завжди перебуває в конфлікті всередині *sacrum* і між *sacrum* і *profanum*, між національною відрубністю й універсалізмом, між “народом” і “елітами”. Із таких самих конфліктів черпає своє багатство й польська культура, з якої неможливо – не збіднюючи її – викинути внесок євреїв, німців, українців і литовців, так само, як неможливо прибрати з неї кальвіністів і аріан, освічених фармазонів, романтичних блюзнірів чи соціалістів, католиків єзуїтського гарту, сарматів з поголеними головами, членів товариства Товяньського⁵³ і “Воскреслих”, чи навіть ендеків».

І тоді на запитання: «Як бути поляком?», – Єжи Гедройц відповідає: відкинути етнічну ксенофобію, розбудувати ідею

---

⁵³ Анджей Товяньський (1799–1878) – польський мистецький і релігійний реформатор, справив значний вплив на Адама Міцкевича.

«толсрантної Польщі», розірвати з образом польськості, якого дотримувалися ендеки.

ХІІ

Зрозуміти незвичайність Єжи Гедройца можуть тільки ті, хто пам'ятає роки сумної безнадійності комунізму, коли правда, свобода й честь були дуже дефіцитним товаром. Залишалося чекати.

Зигмунт Герц писав Мілошеві в березні 1968 року:

«Очікування Годо з обох боків шлагбаума. На Годо чекає Єжи, на Годо чекає Новак⁵⁴, чекає – може, вже й не чекає – Андерс, бо старенький, на Годо чекають там. І ніхто з них не дочекається».

Просто й по-людськи – хто з нас вірив, що дочекається? Я не вірив. Відчував потребу опору, проте аж ніяк не сподівався, що ця чеснота отримає винагороду й настане кінець комунізму та розпад Радянського Союзу. Тому для мене такими важливими були впорскування Гедройцевого песимізму. Песимізм давав силу, бо звільняв від розчарувань, яких неможливо було уникнути. Читання «Культури» було джерелом сили й внутрішньої свободи. Мені необхідні були вірші Мілоша, книжки Гомбровича й Герлінга-Грудзінського, есеї Єленського і Колаковського, статті Мерошевського. Це був духовний притулок, який дозволяв жити далі й не загрузнути в цинізмі. Бо безнадія і страх породжували апатію та цинізм. Зараз той час міфологізується, й цього годі уникнути. Щоразу частіше я читаю про героїчний опір комунізму. Проте Гедройц і я пам'ятаємо ті часи не так. Пам'ятаємо, наприклад, як небагато людей засудили в 1968 році вторгнення в Чехословаччину, а скільки осіб потирали руки, бо «Пепики отримали по шиї». Пам'ятаю, чим був для мене за тих похмурих часів лист Єжи Анджеєвського⁵⁵, який засуджував напад на наших південних сусідів. І нагадую про це всім тим, які нині виливають на Анджеєвського помії.

⁵⁴ Ян Новак-Єзьоранський (1913–2005) – польський еміграційний політичний діяч і публіцист. У 1952–1975 рр. – директор польського відділення радіо Вільна Європа (Radio Wolna Europa).

⁵⁵ Єжи Анджеєвський (1909–1983) – польський письменник, у 1968 р. видає в Літературному інституті книжку «Апеляція», заборонену цензурою у Польщі, співробітник КОР (Комітет захисту робітників) у 1976 р.

Тож тоді, 1968 року, голос «Культури» мав для мене особливу цінність. Беззаперечне засудження антисемітської й антиінтелігентської кампанії, а особливо – вторгнення в Чехословаччину, було моральним актом якнайбільшої ваги. Як Герцен врятував честь Росії в 1863 році, як Ковальов досьогодні рятує її під час чеченської війни, так Єжи Гедройц і «Культура» рятували честь поляків протягом десятиліть неволі.

Немає сенсу розхвалювати редактора, який сам знає, що за півстоліття створив і запропонував нам новий канон думання про світ. Не варто зараз описувати наші суперечки та конфлікти, яких було чимало. Однак треба вміти бути вдячним. Це Єжи Гедройц зумів витворити політику, яка була діалектикою боротьби та компромісу. Пілсудський – його вчитель – надзвичайно цінував і Ромуальда Траугута⁵⁶, й Олександра Вельопольського⁵⁷. Єжи Гедройц чудово розуміє, навіщо обидва вони були потрібні Польщі.

І розуміючи це, він допоміг тому, щоб польська інтелігенція знову отримала незалежний голос і гідність. Він став людиною, яка польську думку – розгублену серед поразок і відчаю, стиснуту залізним обручем диктатури, прибиту нищівними сварками – змогла відродити й змодернізувати.

Цей чоловік, так глибоко закорінений у польській традиції, якого стільки разів комуністична пропаганда відсилала на «смітник історії» – ніколи не був епігоном. Його не спаралізувала потужність Росії чи фаталізм «історичної доконечності». Якщо він і помилявся, то менше, ніж будь-хто з нас.

---

⁵⁶ Ромуальд Траугут (1826–1864) – польський політичний діяч, останній диктатор Січневого повстання, яке спалахнуло у 1863 р.

⁵⁷ Олександр Вельопольський (1803–1877) – польський консервативний політик, прихильник співпраці з Росією і царатом.